

Biologisk mångfald förr och nu.

Något om fågellivets förändring i Hällefors kommun med utgångspunkt från Giöbels fågelrapport på 1880-talet.

”Trakten påminner om Norrland. Klimatet är hårt, frostigt och fuktigt med dimmor på höjderna och under hösten finns dimma även i dalarna. Järven är ej sällsynt. Dalripa, lavskrika och bergfink häckar här.”

Adrian Giöbel 1887

Stora Bergslagskursen

Stora Bergslagskursen 1999 - 2000
Ekonomiskhistoriska institutionen Uppsala Universitet och
Skinnskattebergs folkhögskola

Författare
Tomas Carlsson
Hjulsjö

Handledare
Göran Rydén

Innehållsförteckning

Innehållsförteckning	2
Inledning	2
Naturhistoria - Biologisk mångfald	3
Frågeställning	3
Metodik - Nutidsinventeringar m.m.	3
Atlasinventering	4
Häckfåglar och vinterfåglar	4
Hjulsjö socken	4
Äldre uppgifter	4
Historisk bakgrund	4
Hällefors kommun	4
Hjulsjö socken	5
Adrian Giöbels fågellista och fågellivet idag	5
Hällefors 1880 -2000	10
Jordbruksfåglar	11
Skogsfåglar	11
Två exempel	12
Gråsparv (<i>Passer domesticus</i>)	12
Gråsparvens ursprung	13
Gråsparven i Sverige	13
Gråsparven i Hällefors och Hjulsjö	13
Populationstäthet idag	14
För hundra år sedan	14
Gråsparvpopulationens minskning	14
Tjäder (<i>Tetrao urogallus</i>)	15
Tjäders livsrum	15
Tjäders utbredning	15
Varför minskar tjädern	17
Förändringar - människa och natur	17
Den agrara revolutionen	17
Den industriella revolutionen	18
Bergslagens utveckling	18
Elden	18
Hamling	18
Skogsbete	19
Hyttskogen	19
Sammanfattning	19
Käll- och Litteraturförteckning	20
Otryckta källor	20
Tryckta källor	20
Litteratur	20
Bilaga: Jämnförande artlistor	21

Inledning

Sedan jag flyttade till Hjulsjö för 5 år sedan har mitt intresse för trakten blivit stort. Även om jag ägnat Kindalområdet mycket tid under de senaste 15 åren., har resten av socknen inte "beskådats" i lika stor omfattning som Hällefors och Grythyttan. I "Stora Bergslagskursens" regi har jag skrivit några PM om socknen. Med mina intressen för natur och fåglar i synnerhet, och historia tyckte jag att det skulle vara intressant med en fördjupning som berörde dessa områden.

Under 1999 startade Skogsvårdstyrelsen ett EU-projekt "Bio- kult" med bidrag från "Life-fonden" som handlar om naturens utveckling i ett historiskt perspektiv, "Demonstration of methods to identify and preserve the biocultural heritage in European forests". Jag tänkte att mitt PM skulle kunna bidra med några fragment i till detta. Men som det ofta är med olika projekt så kommer de inte riktigt igång när man tror att de ska starta. Först under hösten har det börjat hända saker. Men nu ska mitt PM vara färdigt. Kanske kan det ändå bidra med några små bitar till ett större pussel.

Jag hade från början tänkt fördjupa flera delar inom zoologi och botanik, men tiden har gjort att jag begränsar mig till fågellivet. Dessutom har "Biokult"- projektet börjat arbeta med växthistorien. T.ex. har borrhningar vid gamla förmodade järnåldersplatser gjorts under hösten. Pollenanalysen av detta blir klar först i ett senare skede. Eftersom det kommer att tillföras mycket ny källforskning inom detta och liknande områden den närmaste tiden, tyckte jag att det var onödigt att ge sig i kast med delar som ändå får nya grundförutsättningar inom ett år.

Jag har också haft en översättning av ett lokalt fågelmaterial från 1880-talet som kan förtjäna att komma till större användning och nypublicering. Jag har använt detta som en viktig grund i min beskrivning av Hälleforsstrakten förr och nu.

Naturhistoria - Biologisk mångfald

I både området naturhistoria och biologisk mångfald finns ganska mycket publicerat. Dock är material från Hälleforsstrakten ganska sparsamt förekommande. Överhuvudtaget är Hällefors och inte minst Hjulsjö socken relativt dåligt företrädd i litteraturen. För Hjulsjö finns t.ex. ingen riktigt omfattande sockenbok, utom Jonaes från 1943¹. Men den saknar många intressanta områden. Inom naturämnet är den mycket fragmentarisk.

Begreppet biologisk mångfald är relativt nytt och har först under 1990-talet blivit ett nyckelbegrepp inom naturvårdsdebatten². Kortfattat kan det beskrivas som viljan eller nödvändigheten att bevara alla arter. "Eller i alla fall bevara så många som möjligt". Det infinner sig en del svårigheter vid diskussionen om biologisk mångfald. Vem lägger ribban? Vad är rimligt att bevara? Vilken tid eller miljö är måttstocken? Är det 1800-talets småbrukarlandskap som är viktigast eller gammelskogen? Eller 1900-talets igenväxande sjöar? Eller städernas rivningstomter eller andra ruderatmarker? För många är svaret att alla biotoper måste få utrymme någonstans, och tillräckligt mycket för att hysa de arter som hör hemma där, särskilt de mer ursprungliga urskogsområdena. Eller den typ av öppet äldre jordbrukslandskap som under mycket lång tid formats av människan och hennes djur. Dessa områden med lång kontinuitet har ett högre antal arter, beroende på dessa biotopers variation.

En viktig del i diskussionen är att försöka reda ut hur landskapet verkligen har sett ut, vilka arter har funnits under olika tider och vilka faktorer har påverkat utvecklingen. Man måste också skapa sig en klarare bild om hur nutiden är och hur framtiden kan gestalta sig.

Trots att mycket forskning pågår är det kanske förvånande hur lite man vet om många arter än idag, och framförallt hur de påverkar varandra. För att inte tala om hur det var förr eller hur det kommer att bli i framtiden! För att bidra med ett litet strå till denna stack har jag ställt mig frågan:

Frågeställning

Hur såg fågelsamhället ut under slutet av 1800-talet jämfört med nu. Kan man se några skillnader i de material vi har? Och hur ska det i såfall tolkas?

Hur har människan påverkat förändringen fram till idag?

Metodik - Nutidsinventeringar m.m.

Att göra sig en bild av naturens utveckling genom historien är mycket av ett detektivarbete. Äldre uppgifter är fragmentariska eller bygger på allmänt tyckande. Inventeringar av det slag vi i dag betraktar som vetenskapliga började i Sverige egentligen inte förrän Efter andra världskriget. Då systematiska sträckräkningar startade i Falsterbo och senare på Öland. Först på 1970-talet startade regelrätta systematiska inventeringar, med "Svensk fågelatlas" för att undersöka en mer detaljerad utbredning av olika arter och "Svensk häckfågeltaxering" för att undersöka arternas kvantitativa förändring. "Svensk vinterfågelräkning" var en ytterligare en taxering som startade då³. De två senare pågår fortfarande och har kompletterats med andra likande taxeringar. Den moderna typen av inventeringar och taxeringar bygger på statistiska metoder. För den som vill fördjupa sig i metoderna finns t.ex. "BIN Biologiska Inventeringsnormer"⁴ eller "Metoder til overvågning af fuglelivet i de nordiske lande"⁵.

¹ Jonaes (1943)

² Aniansson (1990)

³ Se t.ex. SOF (1993), ss. 9-25.

⁴ Lundström (1978)

⁵ Pape Möller (1984)

Atlasinventering

Atlasinventeringen för hela Sverige finns publicerad i Svensk Fågelatlas⁶. De siffror jag använt för Hällefors kommun i detta PM har jag hämtat ur källmaterialet i eget arkiv, sedan jag var inventerare och samordnare för kommunen.

I Hällefors kommun genomfördes atlasinventeringen under åren 1973 - 1986 (med några senare kompletteringar). Hela kommunen inventerades (ca 51 atlasrutor 5x5km).

Jag bedömer att atlas materialet från Hällefors är ett bra och tillförlitligt material.

Häckfåglar och vinterfåglar

Även några Häckfågeltaxeringar och vinterfågelrutter finns som omfattar relativt långa serier (10-20 år) från Hällefors. Svensk Vinterfågelräkningen och Häckfågeltaxeringen publiceras årligen i "Fågelåret"⁷. Där är dock siffrorna inbakade i ett storskalig analys för hela landet. Även här har jag använt egna arkiv. Här måste man ta i beaktande att enskilda inventeringar kan ha en betydande felmarginal. För att få säkra siffror bör ett stort antal rutter summeras.

Även andra inventeringar har utförts. T.ex. har det varje vinter fr.o.m. 1982, vid skiftet jan. - febr. gjorts en inventering av alla fågelindivider i Hällefors tätort.

En sådan inventering visar inte det exakta antalet fåglar som finns vid detta tillfälle. En del missas, andra räknas flera gånger. Men den ger ändå en bra uppfattning om fågelnumerärhet. Det är rimligt att anta att mellan 60 och 80% av det verkliga antalet fåglar noteras. Inventeringen visar också mer långsiktiga trender.

Hjulsjö socken

I Hjulsjö socken har atlasinventeringen täckt in hela socknen. En vinterfågeltaxering startade 1996. I Kindla området har några mer omfattande inventeringar gjorts.⁸

Äldre uppgifter

Förutom Giöbels sammanställning från 1880-talet, har jag hämtat uppgifter från muntliga källor och Hällefors Jakttskytteklubb, särskilt från deras jubileumsskrift⁹. Hällefors Jakttskytteklubb bildades 1920.

Uppgifter från jaktföreningar rymmer av förklarliga skäl bara uppgifter om jaktbart vilt eller om predatorer (andra djur som äter det jaktbara viltet)

Problem med analys av sådant material är bl.a. osäkerheten om allt verkligen har rapporterats till jaktstatistiken. Det kan också vara svårt att säkert veta om dessa siffror visar generella mönster, eller om andra faktorer snedvrider materialet, t.ex. att man bestämt att vissa djur ska jagas mer eller att vissa är mer lättjagade.

I de uppgifter som bygger på allmänna iakttagelser finns också många problem. Hur representativt är utsagan? Vad minns uppgiftslämnaren? Det är t.ex. välkänt att man tenderar att minnas år med rikliga förekomster av tjäder, medan mer ordinära eller dåliga år glöms bort. Detta ger påståendet att "tjädern var mycket vanligare för"¹⁰.

Historisk bakgrund

Historien om Sverige och Bergslagen finns beskriven i otal böcker. Bergslagens historia med järnhanteringen och agrarsamhället som bas var av stor betydelse för människans påverkan på naturen under historisk tid. Under det moderna 1900-talet industriutveckling har antagligen denna påverkan troligen blivit större än någon gång tidigare i människans historia.

Utvecklingen i Hällefors och Hjulsjö har varit en del av detta stora förlopp, i de små lokala detaljerna kan man spåra Sveriges och världens utveckling. Detta blir inte minst tydligt när man studerar Hällefors fågelliv, många av fågelarterna är ju ytterligt kosmopolitiska, då de tillbringar största delen av sitt liv på andra kontinenter.

Hällefors kommun

Hälleforsstrakten har påverkats av människor ända sedan inlandsisen släppte sitt grepp över landet för ca 10.000 år sedan. Fragmentariska spår av jagande stenåldersfolk har hittats här och var. Tidig landskapspåverkan genom

⁶ Svensson (1999)

⁷ Se t.ex. SOF (1993).

⁸ Kindlagruppen (1991)

⁹ Olsson (1970)

¹⁰ Hjort (1994), s. 125.

ett öppnare beteslandskap för 4000-5000år sedan har spårats i pollenanalyser från Ljustjärn och Lilla Gloppsjön. Kanske t.o.m. 7000 år gamla¹¹.

Tidiga järnhanteringslämningar med kol-14 dateringar från 450 f.Kr¹², har nyligen hittats vid sjön Sörälgen. Mängder av blästerugnar för tidig järnframställning har hittats de senare åren. En kontinuitet verkar finnas in till den historiska tiden då skrivna källor börjar nämna området på 1500-1600-talen. Under 1600-talet börjar den stora glansperioden med järnet i centrum. Det sker en utveckling med många hyttor och gruvor. I slutet av 1800-talet sker övergången till industrisamhället. Industrialismen får sin höjdpunkt på 1960-talet. Då tar också det moderna storskogsbruket fart med stora kalavverkningar. Under 1970-talet börjar nedgången för stålindustrin "kommunens hjärta". 1991-92 läggs smältugnarna ned och skeppas till Kina. Under 1990-talet utropar sig också Hällefors som "Ekokommun". I Industrialismens kris vid seklets slut, börjar man också skymta ett nytt samhälle. Men dess form är ännu otydlig och dess historia oskriven.

Hjulsjö socken

I mitt PM om Hjulsjö socken¹³ beskrev jag en del om Hjulsjö natur och naturgeografi, jag berörde också en del av den historiska utvecklingen. I korthet kan man säga att Hjulsjö följer resten av Hälleforsstrakten och Bergslagen. Järnet och jordbruket är dominerande. Befolkningsutvecklingen hade sin höjdpunkt vid sekelskiftet. Det historiska Hjulsjö inleddes på 1600-talet. Kanske kan man säga att byggandet av kyrkan på 1640-talet en symbolisk start på den tid vi kan överblicka med större säkerhet. Hjulsjöområdet har förhållandevis agrar prägel ännu idag jämfört med många andra delar av Hällefors kommun. Men ser man till de stora slätterna nere i Närke är det ändå att betrakta som en skogs och järnbruksbyggd. Ett av de viktigaste naturområden i Örebro län och Bergslagen är Kindlaområdet finns i östra delen av socknen. Området blev naturreservat hösten 1999. Römyren i norra delen av socknen är en av länets fågelrikaste myrar. I anslutning till Kindlaområdet ligger också Slotterbergs gruvområde med en spännande historia och ett omfattande system med vattenkanaler. Många spår av en förhistorisk järnhantering finns också, både med gamla blästerugnar (en daterad till ca 850-talet) och gravfält. Några förhistoriska boplatser har ännu inte hittats¹⁴. Människans påverkan på landskapet har varit stor och dagens fågelfauna, likväl som den på 1800-talet, växte fram i den historiska processen. Många arter har utnyttjat människans omdaning av landskapet, medan andra har farit illa och några försvunnit.

Adrian Giöbels fågellista och fågellivet idag

Adrian Giöbel var jägmästare på Hällefors bruk. Han satt t.ex. med i Kyrko- och skolrådet som bildades 1863?-1887-1889¹⁵ med anledning av de nya kommunallagarna. En lustig parentes är att en annan källa anger Giöbel som jägmästare vid Hälleforsverket 1/11 1873 - 31/10 1891¹⁶. Samma källa anger att Giöbel var för född 10/10 1841. Den senare källan får nog anses som trovärdigast, då Adrian Giöbel själv skriver i Svenska Jägarförbundets tidskrift 1877¹⁷: "Då jag i november 1873 tillträdde min plats som skogsförvaltare...." Artikeln handlade om bildandet av "Hällefors Jaktförening" som leddes av Giöbel. Föreningen fanns kvar åtminstone till 1882.

Det allmänna intrycket av honom är att han var både kunnig och seriös. Som jägmästare var han bildad, men hans initierade kommentarer om många icke jaktbara arter visar på ett stort naturintresse. Några av arterna kan ifrågasättas (se nedan). Avsaknaden av ett anta arter som man kanske skulle förväntat sig, ger upphov till funderingar. Beror det på att de inte kommit med i publiceringen, eller har han glömt av dem. Att han inte skulle känna inte till dem verkar osannolikt, med tanke på de arter han nämner. Kanske fanns de inte eller var så ovanliga att han aldrig såg dem.

Här följer en översättning av Giöbels uppgifter i "Mittelungen des Ornitologische Komitees"¹⁸. Min far Carl Ivan Carlsson har gjort översättningen från tyska. Han har för övrigt hjälpt till med många av inventeringarna under årens lopp. Översättningen följer så långt som möjligt originalet.

Jag har lagt till medelankomstdatum under perioden 1995-2000 för några arter¹⁹. De är i allmänhet något tidigare än datumen 1885, vilket kan bero att 1885 hade en något senare vår. Det kan också ha betydelse att våra

¹¹ Almqvist-Jacobson (1994), s. 64

¹² Johansson (2000).

¹³ Carlsson (1999).

¹⁴ Ibid.

¹⁵ Helger (1945), s. 278

¹⁶ Buhre (1992), s. 275.

¹⁷ Olsson (1970), s. 6.

¹⁸ Giöbel (1887)

¹⁹ Eget arkiv.

uppgifter från 1990-talet kommer från aktiva ornitologer som dagligen är ute för att se just de första vårfågeln, vilket borde skapa ett tidigare snitt än om det bara baserar sig på allmänt observerande.

En del av Giöbels uppgifter finns i en tabell, där:

"1 betyder häck- och sträckfågel, 2 betyder häck- och strykfågel, 3 betyder häck- och flyttfågel. (1) betyder ej häckande men övervintrande, (2) betyder ej häckande men genomsträckande, (3) betyder ej häckande men tillfälligt uppträdande."

"Trakten påminner om Norrland. Klimatet är hårt, frostigt och fuktigt med dimmor på höjderna och under hösten finns dimma även i dalarna. Järven är ej sällsynt. Dalripa, lavskrika och bergfink häckar här."

Storlom Häck och sträckfågel kallas lom, allmän

Giöbel nämner inte smålom som egen art men skriver om storlommen att den kallas lom. Storlom och smålom finns bägge med ca 50 par av vardera idag, det finns inget som tyder på att smålommen inte skulle funnits under 1800-talet. Lommar blir gamla och lomrevir befolkas ofta under mycket långa tider genom lomgenerationerna. Många lämpliga smålomsgölar heter också "Lomtjärn" namn som de haft under lång tid. Detta tyder på att det funnits smålom i alla fall när sjöarna fick sina namn.

Sångsvan Endast genomsträckare

Sångsvan har först under 1990-talet kommit tillbaka som häckfågel i Hällefors kommun. Ca 5 par häckar nu, varav 1-2 par i Hjulsjö socken. Den fanns troligen i kommunen under äldre tider. Under 1800-talet minskade den kraftigt i landet och på 1920-talet var den i det närmaste utrotad i Sverige, endast ett 20-tal par fanns kvar i det norra Lappland²⁰. De sträckande fåglar som Giöbel beskriver, kan lika gärna haft sin häckningsbiotop i Finland eller Ryssland.

Giöbel nämner inte knölsvan, som i våra dagar finns med några par (1-3). Under 1880-talet fanns den ännu bara i vissa delar av landet. Under 1700-talet fanns ett bestånd vid Ekolsund i Uppland. Därifrån invandrade den till Mälaren under 1830-talet. Under 1890-talet var spridningen från Ekolsund stor. 1921 uppskattades de mellansvenska bestånden till 310 par. Idag uppskattas det svenska beståndet till mellan 4000 och 7000 par²¹. När den först kom till Hällefors är okänt.

<i>Sädgås</i>	<i>Trolig genomsträckare</i>	<i>(Anser sergetum)</i>
<i>Bläsgås</i>	<i>Trolig genomsträckare</i>	
<i>Grågås</i>	<i>Trolig genomsträckare</i>	<i>(Anser feras)</i>
<i>Kricka</i>	<i>Häck- och sträckfågel</i>	
<i>Gräsand</i>	<i>Häck- och sträckfågel</i>	
<i>Stjärtand</i>	<i>Endast genomsträckare</i>	
<i>Årta</i>	<i>?</i>	
<i>Knipa</i>	<i>Häck- och sträckfågel</i>	
<i>Havsörn</i>	<i>(2)</i>	

Stäpphök Skjuten under häckningstid. Ändå fann man inget bo.

Vi vet inte om Giöbel har bestämt arten rätt eller om det har blivit något namn fel. Arten är och var ovanlig i Sverige. De enda kända häckningarna ägde rum på Gotland och Öland 1952²². Kanske var fyndet helt riktigt och det är möjligt att fågeln finns någonstans i någon samling? Om det var riktigt är det inte att förvåna att han inte fann dess bo! Graverande är dock att han inte nämner blå kärhök i sin lista. Kanske är det den arten som det handlar om?

²⁰ Svensson m.fl. (1999), ss. 46-47

²¹ Ibid. ss 44-45

²² Risberg (1990)

<i>Duvhök</i>	2
<i>Sparvhök</i>	3
<i>Ormvråk</i>	3
<i>Fjällvråk</i>	(2)
<i>Kungsörn</i>	(2)
<i>Fiskgjuse</i>	3
<i>Tornfalk</i>	3
<i>Stenfalk</i>	(3)
<i>Lärkfalk</i>	(2)
<i>Jaktfalk</i>	(3)

I augusti 1882 meddelar Adrian Giöbel i en skrivelse till brukspatron Edwin Grönvall ” Hällefors Jaktförening ”... har varit verksam i 8 år varunder av rovdjur och rovfåglar ”undanröjts” 132 rävar, 3 mårdar, 7 berguvar, **8 jaktfalkar**, 158 duvhökar, 315 sparvhökar, 283 ormvråkar, 39 bivråkar, förutom ”en stor mängd ur boen tagna ägg...”²³

Den 29 mars 1962 fångades en jaktfalk i en hökfälla vid Älvsjöhyttan (norr om Hällefors kommun, men inom Jakttskytteklubbens område). Fågeln ringmärktes av jägmästare Rådberg. Den sköts sedan på juldagen året därpå vid Mamonovo i Ryssland²⁴!

Pilgrimsfalk Mindre allmän.

Ännu på 1950-talet häckade två par i kommunen²⁵

Järpe Minskar mer och mer på grund av förföljelse av sparvhöken som helst bor på samma lokaler.

Dalripa 2

Dalripan var vanligare förr. 1937 skjuts den sista ripan på jakttskytteklubbens marker²⁶, och 1947 fridlystes den på klubbens område²⁷. Men fortfarande ses, om än mycket sällan enstaka dalripor i området.

Enligt vissa uppgifter skulle fjällripor funnits i nordöstra delen av kommunen

Orre Stryker omkring vintertid. Orre och tjäder uppträder ibland i stora skaror. Ibland är de försvunna.

Tjäder (se orre)

Rapphöna Sedd vissa år

Kornknarr Häck- och sträckfågel

Trana Häck- och sträckfågel. 1886 kom den första 13 april. (Medelankomst år 1995-2000: 30/3)

Ljungpipare Häck- och sträckfågel

Dvärgbeckasin Troligen häck- och sträckfågel

Enkelbeckasin Häck- och sträckfågel

Dubbelbeckasin Troligen Häck- och sträckfågel

Morkulla Häck- och sträckfågel *Kallas Hultdämpa*

Grönbena Häck- och sträckfågel *(Totanus glareola)*

Drillsnäppa Häck- och sträckfågel

Fiskmås Häck- och sträckfågel

Skogsduva Mindre allmän. Kanske på grund av brist på lämpliga lokaler

²³ Olsson (1970), s 35.

²⁴ Österlöf (1980), s. 37.

²⁵ T.ex. Olsson (1970), s. 56.

²⁶ Olsson (1970), s. 60.

²⁷ Ibid. s. 33.

Skogsduvan finns idag inte mer än tillfälligt i kommunen. Arten har gått kraftigt tillbaka i stora delar av Sverige. Bristen på lämpliga bohål och förändrade jordbruksmetoder anges som troliga orsaker. Kajan däremot har ökat kraftigt under 1900-talet och boplatskonkurrens med kajan har varit en viktig faktor. I den kampen kommer skogsduvan till korta²⁸. Kajan fanns inte som häckfågel i Hällefors på 1880-talet.

Intressant är dock att Giöbel nämner bristen på lämpliga lokaler, vilket jag tolkar som bristen på lämpliga boträd/bohål.

<i>Ringduva</i>	<i>Anlände 21.4 1885. (Medelankomst år 1995-2000: 26/3)</i>
<i>Gök</i>	<i>Anlände 1885 den 10.5 (Medelankomst år 1995-2000: 11/5)</i>
<i>Berguv</i>	<i>Allmän</i>
<i>Sparvuggla</i>	<i>Allmän</i>
<i>Kattuggla</i>	<i>Mindre allmän</i>
<i>Jorduggla</i>	<i>Mindre allmän. Den 21.5 1885 tog jag 7 ägg från ett bo. Samtidigt hade pärlugglan flygga ungar.</i>
<i>Pärluggla</i>	<i>Allmän</i>
<i>Nattskärva</i>	<i>Allmän</i>
<i>Tornseglare</i>	<i>Allmän. Häckar i ihåliga träd djupt inne i skogen. Sedan rapportören anbragte holkar häckar årligen flera par. Sedan stararna lämnat dessa holkar. Ibland slänger tornseglarna ut stararnas ägg. Ankomst 1885: 23/5 (Medelankomst år 1995-2000: 18/5)</i>

Att Giöbel nämner att tornseglaren mest bor i skogens ihåliga träd är inte så konstigt. Inte förrän i slutet av 1800-talet blev tegeltak vanliga på landsbygden. Först då öppnade sig ett överflöd av boplatser, och arten ökade kraftigt över stora delar av landet²⁹.

<i>Göktyta</i>	<i>3</i>
<i>Gröngöling</i>	<i>Sällsynt</i>
<i>Spillkråka</i>	<i>2</i>
<i>Större hackspett</i>	<i>2</i>
<i>Vitryggig hackspett</i>	<i>Mindre allmän</i>
<i>Mindre hackspett</i>	<i>2</i>
<i>Tretåig hackspett</i>	<i>Tämligen allmän</i>
<i>Trädlärka</i>	<i>Hörd under sträcktid. Häckar tydligen i trakten.</i>
<i>Sånglärka</i>	<i>Mindre allmän. Anlände 14.3 1885 (Medelankomst år 1995-2000: 7/3)</i>
<i>Ladusvala</i>	<i>Allmän</i>
<i>Hussvala</i>	<i>Allmän. I denna lerfattiga trakthar den svårt att bygga. Boet faller när det blir fuktigt väder.</i>

Fältpiplärka 3

Här kan det vara fråga om en felöversättning eller en felbestämning. Att fältpiplärkan skulle varit häck- och flyttfågel i området låter märkligt. Arten tycks aldrig varit särskilt vanlig i Sverige. Den fanns dock under denna tid ganska vanligt förekommande på hedar i södra och sydvästra Sverige. En detalj som skulle kunna stödja observationen, är att det vid denna tid fanns mycket öppna marker runt Hällefors, Hela Hälleforsområdet runt Svartälven är stora sandfält, om det var tillräckligt ont om skog där skulle det ha kunna varit idealiska häckbiotoper för fältpiplärka!

<i>Trädiplärka</i>	<i>Allmän</i>
<i>Ängspiplärka</i>	<i>3</i>
<i>Gulärta</i>	<i>Kallas säsarla. Allmän</i>
<i>Sädesärta</i>	<i>Kallas sesärta. Allmänt kommen 9.4 1885 (Medelankomst år 1995-2000: 3/4)</i>
<i>Sidensvans</i>	<i>(1)</i>
<i>Strömstare</i>	<i>Man har berättat att strömstaren häckar här och där.</i>
<i>Gärdsmyg</i>	<i>Allmän</i>

²⁸ Svensson m.fl. (1999), ss. 260-261.

²⁹ Ibid., ss. 294-295.

Järnsparv (2)

Giöbel anger inte järnsparven som häckande i trakten, vilket stämmer väl överens med annan litteratur. Järnsparven har invandrat i våra områden sedan 1920-talet. När den började häcka i Hällefors är okänt. Men nu är det en vanlig fågel över hela kommunen³⁰. Det är troligt att ökningen i utbredningen hänger ihop med införandet av kalhyggestekniken och storskaliga granplanteringar. Under samma period har också stora åkerarealer planterats igen med gran. Just den ökade granskogsarealen anses vara den viktigaste orsaken till artens explosionsartade ökning³¹.

Rödhake Allmän
Rödstjärt Håller mest till i trädgårdar där lämpliga häckplatser finns.
Buskskvätta Mindre allmän
Stenskvätta Tämligen sällsynt
Koltrast Häckar tämligen sällan, då det finns så litet lövskog. Håller helst till i täta buskage. Aldrig sedd på vintern

Denna art visar stora skillnader idag. Idag är arten en vanlig häckfågel. Den övervintrar regelbundet i både Hällefors och mindre byar, särskilt under år med mycket rönnbär. Även Björktrasten är ganska vanlig under vintern sådana år³². Hur det var med tillgången av rönnbär under 1880-talet vet vi inget om. Men kanske är en hel del av de rönnar som numera finns i Hällefors, en relativt sen företeelse?

Däremot tycks det som att koltrasten ännu inte häckar inne i Hällefors samhälle. I många svenska städer är detta annars vanligt idag. Kanske är detta andra populationer som invandrat i senare tid eller en vana som utvecklats lokalt.

Björktrast Häckar i lövskog. Mycket sällsynt på vintern.
Taltrast Är allmän bara längs stränder av sjöar och vattendrag. I djupa barrskogen höres den sällan. Ankomst 1885 21.4 (Medelankomst år 1995-2000: 15/4)
Rödvingetrast Tämligen allmän
Dubbeltrast Mindre allmän. Även kallad gråstare
Härmsångare 2 par häckade 1881, vid kyrkan och vid herrgården. Återkom ej följande år.
Törnsångare Mindre allmän
Trädgårdssångare Sällsynt
Lövsångare 3
Kungsfågel Allmän
Grå flugsnappare Allmän
Svartvit flugsnappare Mycket allmän. Häckar helst av alla småfåglar i uthängda holkar. Hanen kommer före honan. Ankomst 1885 var 1.5.
(Medelankomst år 1995-2000: 30/4)
Stjärtmes Mindre allmän
Entita Allmän
Talltita Allmän
Talgoxe Allmän

Nötväcka Sällsynt. Sedd endast under vinter

Idag häckar nötväcka allmänt i hela kommunen, Under atlasarbetet fanns den i 90% av rutorna. Men i början av 1900-talet sammanföll utbredningen tämligen exakt med ekens utbredning. Orsaken till artens expansion under senare tid är ännu okänd³³

Trädkrypare Sällsynt
Törnskata Sällsynt. Finnes ej om man ej lägger ut rishögar, då den snart infinner sig. Ett par var så dristigt att det flera gånger flög av mig hatten.

³⁰ Eget arkiv.

³¹ Svensson (1999), ss. 356-357

³² Eget arkiv.

³³ Svensson (1999), ss. 452-453.

Varfågel (1)
Lavskrika Av rapportören sedd på höstarna. En gång vid Sävsjön och en gång vid Tomsjön. Vid båda tillfällena i sällskap med ungar.

Lavskrikan ses idag mycket sällan i trakten. Ett av de senaste tillfällena var på Kindlahöjden 1988³⁴. Arten var ovanlig redan på 1880-talet. Bergslagen låg på gränsen för dess utbredning redan då. Idag är sydgränsen i mellersta dalarna³⁵.

Skata 1
Nötkråka (3)
Kaja (3)

Kajan nämns bara som tillfällig gäst. Arten var ganska glest spridd på denna tid. Den häckade tex. inte i Stockholm i mitten på 1800-talet³⁶. När den kom till Hällefors är okänt. Idag finns den i Hällefors och i flera av byarna bl.a. i Hjulsjö med ca 5-10 par³⁷.

Råka (3)
Kråka Ökar i antal. Övervintrar.
Korp Försvann samtidigt med vargen.

Korpens beroende av predatorers bytesrester tycks ha varit en viktig faktor. Under 1880-talet var älgen ovanlig, Antalet älgar som sköts var få, följlaktligen blev det inga slaktrester kvar i skogen under denna tid. Under senare delen av 1900-talet har många älgar fälts i skogarna³⁸. Korpen har också blivit en ganska vanlig fågel³⁹. En annan viktig orsak har varit mänsklig förföljelse⁴⁰. Under perioden 1975-1995 tredubblades korpenstammen i Sverige⁴¹.

Stare Anlände 1885 den 16.3, Då ännu snön låg djup. Återvände söderut. Återkom den 31.3. Ibland kan snöfall fördriva staren så att de inte mera dyker upp. Innan träden lövas är sparvhöken en stor fara. Staren häckar i holkar. Sällan får mer än hälften av de holkhäckande paren utflugna ungar även om ägg läggs. (Medelankomst år 1995-2000: 9/3)

Gråsparv Allmän, dock endast vid större gårdar
Pilfink Allmän
Bofink Allmän. Kom 1885 den 1.4 (Medelankomst år 1995-2000: 20/3)
Bergfink Mindre allmän. Häckar på barrskogsbevuxna hedar. Minst 4 par sommaren 1885. Anlände detta år 21.4

Steglits (1)
Grönsiska 2
Gråsiska (1)
Mindre korsnäbb ??
Större korsnäbb 2
Tallbit Förekommer vissa år.
Domherre Mindre allmän.
Snösparv Allmän
Gulsparv Allmän
Ortolansparv Allmän

Hällefors 1880 -2000

Adrian Giöbel nämner 114 arter i sin lista av dessa tar han upp 91 som häckfåglar, några av dem verkar det som han förmodar att de häckar men inte har sett det själv (dvärg och dubbelbeckasin). Under andra halvan av 1900-

³⁴ Kindlagruppen (1991), s. 116

³⁵ Svensson (1999), ss. 466-467.

³⁶ Ibid. ss. 472-473

³⁷ Eget arkiv

³⁸ Olsson (1970), ss. 36-43

³⁹ Svensson (1999) ss. 478-479

⁴⁰ Ibid.

⁴¹ Ibid.

talet, framförallt tiden 1973-2000, är 245 arter observerade. 4 av dessa är osäkra (labb och fjälllabb) eller inte ännu officiellt godkända (rödhuvad dykand och mindre gulbena). Fjällripans status är också oklar. Av dessa har 136 arter häckat. I Hjulsjö socken är 156 arter sedda, 143 av dessa också i Grängenområdet. 117 respektive 105 är häckfåglar⁴².

Av detta skulle man kunna tro att antalet arter har ökat, men det är troligen inte hela sanningen. Antalet observerade arter hör mest samman med kunskaper om olika arter och hur många som aktivt tittar efter fåglar. På goda grunder kan man anta att båda dessa faktorer är betydligt större under slutet av 1900-talet. Om Giöbel var så gott som ensam i sitt rapportering, har Hällefors ornitologiska förening⁴³ haft ett 20-tal aktiva ornitologer under de senaste 20 åren. I mitt perspektiv är det häckfågelfaunan som är intressantast. En skillnad på 45 arter är en tredjedels ökning på hundra år, om siffrorna skulle stämma. Men av de 135 arterna är bara 111 regelbundna häckfåglar vilket skulle ge en ökning på 1/5 del. Om vi dessutom tänker oss att Giöbel har glömt eller missat några av sin tids fåglar är skillnaden inte så stor!

I Sverige vet vi ganska väl vilka arter som försvunnit eller invandrat under de senaste 150-100 åren. Ca 10 arter har försvunnit eller är så gott som borta. Ca 30 arter ha kommit till. Under denna tid har några arter försvunnit och kommit tillbaka⁴⁴.

Vi vet med ganska stor säkerhet att ca 12 arter som finns i vår tid, ännu inte hade invandrat till Hällefors på 1880-talet: Skäggdopping, knölsvan, sångsvan, kanadagås, sothöna, skrattmå, gråtrut, turkduva, järnsparv, kärrsångare, kaja och rosenfink⁴⁵.

Vi vet också att 9 av de arter som Giöbel nämner inte finns kvar som häckfåglar idag: dalripa, kornknarr, dvärg- och dubbelbeckasin, skogsduva, vitryggig hackspett, fältpiplärka, lavskrika och ortolansparv.

Jordbruksfåglar

En intressant detalj i Giöbels anteckningar, är frånvaron av hämpling. Arten borde ha funnits i betesmarkerna. Han nämner inte heller ärtsångare som brukar finnas i liknande marker. Stenskvätta beskriver han som tämligen sällsynt, och törnsångaren och sånglärka som mindre allmänna. Kanske var beteslandskapet i Hälleforsstrakten olik det på många andra håll söderut i Sverige. Att det finns betydligt mindre med stenhögar och stengårdsgårdar än i t.ex. Småland, kan man ganska lätt konstatera. Var det så att buskage och enebuskar också var sparsamma? Noteringen om törnskatans brist på boplatser antyder detta.

Arter som idag har gått tillbaka kraftigt i individantal, men som beskrivs som allmänna är ladu- och hussvala, stare, kornknarr och ortolansparv. Förvånansvärt nog nämner han inte storspov, vilken borde ha varit en vanlig fågel.

Rosenfinken är en art som Giöbel inte såg. Det finns bara ett känt fynd i Sverige från 1800-talet. Den första häckningen gjordes på Fårö (Gotland) 1938. Landsomfattande inventeringar gav resultatet: 1958 - 31, 1964 - 101, 1969 - 371 och 1974 - 1409 sjungande hanar⁴⁶. Den sentida invandringen i Sverige kan kanske kopplas till det igenväxande jordbrukslandskapet. Under successionsskeden i början av förbuskningen, uppstår lämpliga häckningsbiotoper⁴⁷. I Hälleforsstrakten hörs och ses de första rosenfinkarna i mitten av 70-talet. Under atlas inventeringen fanns den i 57% av rutorna⁴⁸. Rosenfinken har invandrat österifrån, den har gjort framstötter vid olika tillfällen, bl.a. det nämnda 1830-talet. 1930-talet och 1940-talet var nya försök. Kanske var det först med den stora nedläggelsen av småjordbruk i Bergslagen och Norrland efter andra världskriget och fram till 1970-talet som gav utrymme för arten att etablera sig i landet. Flera andra arter med biotopkrav som gynnas av igenväxande jordbruksmark, har haft en parallell utveckling, t.ex. kärrsångare och gräshoppåångare.

Skogsfåglar

Av skogsfåglar tar Giöbel upp alla hackspettar (utom mellanspett, som är beroende av ekskog) som mer eller mindre vanliga. Det enda undantaget utgör gröngöling som beskrivs som sällsynt. Arten vill ha lövskogdominerade marker, med ganska gles skog och träbevuxna hagmarker. I södra Sverige var

⁴² Se bilaga "Jämförande artlistor"

⁴³ Föreningen bildades 1982.

⁴⁴ Ulfstrand (1997), ss. 309-319.

⁴⁵ Turkduvan invandrade till Hällefors på 1960- och 1970-talet, med ett litet bestånd i Hällefors och Hammarn. Sedan ca 10 år är de åter borta som häckfåglar. Kärrsångaren finns bara med något enstaka par, knappaste ens årligen.

⁴⁶ Risberg (1990), s. 255. Den första observationen var 1839 på Gotland.

⁴⁷ Svensson, m.fl. (1999), ss. 512-513.

⁴⁸ Eget arkiv.

gröngölingen den vanligaste spetten under 1800-talet⁴⁹. Detta tycks inte gälla i Hälleforsstrakten. Idag finns den ganska allmänt i kulturpåverkad lövskog runt byarna. Men även här och var i barrskogen, om där finns lövinblandning. Enligt fågelatlasen går den nordliga utbredningsgränsen straxt norr om Hällefors⁵⁰. Kanske gick den straxt söder om kommunen på 1800-talet, vid "norrlandsgränsen" i de näringska Kilsbergen? Gråspetten nämner Giöbel inte alls, kanske var den okänd för honom. Arten har ansetts minska i södra delen av landet under första halvan av 1900-talet och även under 1950- och 1960-talet i den norra⁵¹. Men under 1990-talet verkar det som om den har ökat i Mellansverige. Detta gäller även för Hällefors kommun där det under de senaste vintrarna setts flera gråspettar på fågelbord i området, inte minst i Hjulsjö. 1998 hittades den första konstaterade häckningen i Västmanland, i norra delen av Nittälvsdalen, bara några hundra meter från Hällefors kommungräns⁵².

Hans beskrivning av hackspettsarterna kan tolkas så att skogslandskapet var relativt omfattande och en rik blandning av löv och barrskog. Tretåighackspett och spillkråka behöver barrskog där stora delar har en äldre och mer urskogsartad karaktär. Vitryggig- och mindrehackspett som istället behöver gott om äldre lövskog, åtminstone en rik inblandning av äldre björk, al, asp och sälg.

Konstigt nog nämner Giöbel inte svartmes och tofsmes, vilka torde ha varit vanliga skogsfåglar under denna tid.

Två exempel

Jag har valt två exempel på hur arter förändras över tiden. Både arterna är stannfåglar. Eftersom de inte flyttar i någon större omfattning är det troligt att de lokala faktorerna är avgörande för arternas utveckling. Allt tyder på att människan är den största och avgörande faktorn på deras förändring i antal och utbredning.

Gråsparv (*Passer domesticus*)

"Är allmänt bekant, och finns vid var bondekoja på landet, och även i städerna; de bygga sina bon under taket i panelningar och andra springor, samt uti själva halmen på halmtaken; i Skåne bygga de mellan kvistar på storkarnas bo, så att han av dem har inkvartering. Ehuru små dessa äro, räknas de likväl för stora skadedjur, i synnerhet i trädgårdar, ty de äta körsbär och frukt, sockerärtor, och plocka frön av andra växter. De akta ej stort, det man sätter upp att skrämma dem med, ty de bliva snart därvid vana. De öka mycket och yngla merendels 2:ne gånger om året, och hava var gång sex till åtta ungar. Hannen är därmed skilt från honan, att har en svart fläck under halsen. Till färgerna äro de helt grå, men ibland kan man finna någon pärlefärgad, fast den är ganska rar. De kunna ej sjunga, men skrika och låta nog illa. De duga att äta fast många ej vilja smaka dem, efter de ibland hava en paroxysmus, som liknar fallandesot, och tro, att det smitta om man äter deras kött." Carl von Linné⁵³

Många tror att gråsparven är den vanligaste fågel i vårt land. Vi ser den vid korvkiosker och i parker eller när den sitter på takens stuprännor och tjattrar. Den är en så självklar bild av fågellivet att vi inte tänker så mycket på den. Den lilla sparven är t.o.m. nästan föraktad både av människor i allmänhet och av fågelskådare i synnerhet. I själva verket är gråsparven inte så vanlig som man kanske tror. Den är också värd all heder, i sin förmåga att leva nära människor och av deras aktiviteter.

Första gången gråsparven förekommer i den svenska litteraturen är i Olof Rudbeck den yngres fågel målningar 1694/1710. En del av hans målningar har publicerats vid olika tidpunkter. Men samlingen utgavs inte i sin helhet förrän på 1985! Tidigare uppgifter från 1500-talet handlar om begreppet "tättingar" som nog ofta handlade om gråsparvar⁵⁴.

Det äldsta arkeologiska fyndet av gråsparv i Nordeuropa härrör från Apalle i Uppland (inte så långt från Västmanland) och är från yngre Järnålder⁵⁵.

⁴⁹ Svensson, m.fl. (1999), ss. 306-307.

⁵⁰ Ibid.

⁵¹ Ibid. ss. 304-305

⁵² Pettersson (1999), s. 47.

⁵³ Hagberg (1944), s. 50.

⁵⁴ Tyrberg (1993), ss. 14-28

⁵⁵ Svensson mfl. (1999), ss. 482 - 483.

Gråsparvens ursprung

Gråsparvarna har troligen sitt ursprung i mellersta östern, med rötter från Afrika. Gråsparvens förfäder kom kanske via Nilen och Rift Valley/Röda havet. Från Mugheret-Oumm-Qatafagrottan nära Bethlehem i nuvarande Israel har man några av de äldsta "gråsparvfynden". De är ca 350.000 år gamla. Man kan inte vara säker på om det är exakt den art vi idag kallar gråsparv, snarare kan man se en "protosparv" eller flera mycket närstående arter. Gråsparvarna spred sig in i Europa. De levde i torra glest trädbevuxna öppna gräsmarker. När människan för ca 10.000 år sedan började utveckla jordbruket i den "fruktbara halvmånen" runt Israel och floddalarna vid Eufrat och Tigris, anpassade sig gråsparvarna snabbt från de vilda fröväxterna som t.ex. vildvetet *Triticum monococcum* (enkornet) till de kultiverade grödorna. Olika håligheter i mänskliga boningar passade också gråsparvarna utmärkt. En liknande anpassning gjorde också de gråsparvar som kom i kontakt med människans jordbrukskultur när denna spreds norrut. Sedan denna tid har gråsparven varit den agrara människans följeslagare, även in i städernas mer urbana utveckling⁵⁶.

Till England kom gråsparven senare än till Sverige. Genetiska analyser har visat att gråsparvarna dök upp först vid rommarnas intåg för 2000 år sedan⁵⁷. Kanske hade rommarna med sig fångade gråsparvar för hemtrevnad, eller för matlagning. Kanske smet en del eller de släppte ut medvetet. På detta sätt har gråsparven spridit sig i historisk tid tex. till Nordamerika (1852) och Sydamerika (1872), Australien (1863) och Nya Zeeland (1860-tal). Nybyggarna hade med sig gråsparvar för att de skulle känna sig hemma i de nya kolonierna. Gråsparven spred sig framgångsrikt på dessa kontinenter och finns idag i stora delar av världen⁵⁸.

Gråsparven i Sverige

I Sverige var gråsparven mycket vanlig i jordbruksbygderna under 1700- och 1800-talen. Särskilt på 1890-talet och runt sekelskiftet. Även i samhällen och städer var den vanlig. Den viktiga faktorn för dess talrikhet var det varierade landskapet och den omfattande djurhållningen. Särskilt hästarna tycks ha varit viktiga. På vintrarna livnärde sig gråsparvarna på de osmälta sädeskornen som fanns i hästspillingen⁵⁹. Under 1900-talet skedde en minskning i takt med att jordbruksmetoderna förändrades. En annan viktig faktor var boplatserna, dels användes halmtak, dels enkupigt tegel, båda gav en rikedom på lämpliga platser för bobygge.

Det svenska beståndet är idag uppskattat till mellan 300 000 och 700 000 par⁶⁰. I den Svenska häckfågeltaxeringen har gråsparven minskat med en tredjedel under de sista 20 åren. Men vinterbestånden som räknas i Vinterfågelräkningen visar en stabil stam. Kanske speglar detta en minskning på landsbygden (som mest berörs av häckfågeltaxeringen) medan tätorterna (där mycket av vinterfågelräkningen sker) har ett oförändrat bestånd de senaste 20 åren.

De allra senaste rönen tyder dock på en allvarlig nedgång i större städer under 90 talet på sina håll med 95%. Misstankar finns om att det är nya föroreningar i bilarnas avgaser som skulle påverka utvecklingen. Den blyfria bensinen har bl.a. två tillsatser, bensen och MTBE som vid försök har visat sig orsaka cancer hos djur⁶¹.

Gråsparven i Hällefors och Hjulsjö

Vi vet inte mycket om gråsparvens numerär eller utveckling i äldre tider inom vårt område. Med tanke på att det redan under yngre bronsålder fanns gråsparvar på gränsen mellan Uppland och Västmanland (se ovan), vore det inte så underligt om det fanns gråsparvar även i Hälleforsstrakten när väl jordbruket nådde området. Nyare forskning med pollenanalys från Lilla Glopptsjön, (öster om Sikfors, ganska nära gränsen mellan Hällefors och Hjulsjö socknar) har visat påverkan med bete åtminstone för 4000 tusen år sedan, troligen 5000 år⁶². Man kan spekulera i om det fanns gråsparv under detta skeden, men det är inte otroligt att gråsparven häckade här under yngre järnålder. Men kanske är det först 1700-talet som den blir vanlig liksom i andra delar av landet. Från slutet av 1800-talet har vi uppgifter där Adrian Giöbel⁶³ beskrev gråsparven som "*allmän, dock endast vid större gårdar*".

Sedan har vi inga skrivna uppgifter förrän mina inventeringar i Svensk fågelatlas börjar 1973.

⁵⁶ Summer-Smith (1988), ss. 276-296.

⁵⁷ Ibid. s. 280.

⁵⁸ Ibid. ss. 129-137

⁵⁹ Svensson, mfl. (1999), ss. 482 - 483.

⁶⁰ Ibid.

⁶¹ Vår fågelvärld nr 7 2000 s 37.

⁶² Almqvist-Jacobson (1994), s

⁶³ Sundström (1887).

Sedan 1982 har vi också räknat alla fåglar i Hällefors tätort en söndag i skiftet jan/febr. varje år. I denna inventering kan man se en kraftig minskning. Under perioden 1982-1990 var genomsnittet ca 100 ex. Perioden 1991-2000 hade det sjunkit till hälften, ca 47 ex.

I ett par rutter som ingår i den nationella vinterfågelräkningen var tendensen också sjunkande. Perioden 1980-89 var snittet 7,4 per/år, medan det de följande 10 åren var 6,4, ca 14% minskning⁶⁴.

Enligt Summer är det häckande beståndet ca 10% lägre än vinterbeståndet (i England) är vid tiden för Hälleforsräkningen i skiftet jan/febr.⁶⁵ Det skulle peka på ett häckbestånd av ca 20 par i Hällefors tätort. Med tanke på att inventerarna troligen räknar gråsparvpopulationen i underkant, eftersom fåglarna ofta är inaktiva och gömmer sig i täta buskage vid denna tid. Kanske man kan uppskatta antalet häckande par vid millennieskiftet till minst 20 par och max 40 par. Kanske finns det lika många i Grythyttan, och högst 30 par i övriga byar. Saxhyttan 0-2par? Hammarn 5par? Silvergruvan 0par. Sikfors 0-5par? I Sikfors finns många hästar, det skulle kunna finnas gråsparv där. Hjulsjö 0par. Vid gården som har mjölkfår i Bredsjö finns några par (5?). Grängshyttan 5par. I Grängshyttan har de minskat på senare år. Grängen 0par. Älvestorp 0-2par? Rockesholm 0par? Övriga 5 par. Totalt 60 par - 100 par idag. Arealen i Hällefors är 995.6 km² = 0.06 - 0.1 par/km²

Populationstäthet idag

Om man beräknar ytan i Hällefors samhälle till ca 6 km² och där skulle finnas 40 par blir medeltalet ca 7 par/km². För ca 10-20 år sedan skulle motsvarande siffra ha varit (om man uppskattar att vi såg 60% av befintliga fåglar) ca 150 par vilket skulle ha givit ca 25 par/km. Vilket kan sättas mot Uppsala i början av 1980-talet som beräknades ha ca 120par/km² medan det i mindre orter och villasamhällen i Uppland beräknade beståndet var 75 par/km²⁶⁶. I Skåne beräknades beståndet vid samma tid till 175 par/km² i samhällen och städer, medan 26 par/km² ansågs rimligt för öppen mark⁶⁷.

I Hjulsjö socken fanns gråsparven häckande under fågelatlasinventeringens tid (se ovan). Gråsparv fanns i byarna Hjulsjö, Bredsjö och Grängshyttan. Den rapporterades även från rutor i Nittälvsdalen, där det kan betraktas som osäkert om det verkligen var riktiga iakttagelser eller bara förmodade? I Grängen, Romböhöjden och Björksjön hittades inga häckningar. Vi vet inte hur många par som fanns, det var troligen inte särskilt många. Kanske rörde det sig totalt om ca 20 par. Socken har ca 230 km² landyta. Högst 10% är jordbruksmark, vilket skulle ge en täthet på ca 0,9 par/km. I Sörmland beräknades tätheten till 2,5 par/km² åkermark⁶⁸. I Upplands hagmarker runt Uppsala beräknades 4 par/km²⁶⁹.

För hundra år sedan

På 1860-talet uppskattades beståndet till 20 par/km² i Skedevi socken, Östergötland⁷⁰.

Om vi tänker oss att bestånden idag är 15% av de i mitten av 1800-talet. Skulle beståndet i Hjulsjö socken hamnat på ca 7 par/km. Om åkerarealen var ca 30-50%? skulle det bli ca 500 - 800 par i Hjulsjö socken under 1860-talet. Giöbel skrev att gråsparven var "allmän endast vid större gårdar". Om vi räknar med ca 10-15 större gårdar/byar i Hjulsjö socken vid denna tid, och att det fanns ca 30-50 par i varje by, skulle beståndet ha varit 300-750 par.

I dag finns det bara häckande gråsparvar i Grängshyttan och Bredsjö, förmodligen max 10 par. Skillnaden är stor sedan det förra sekelskiftet, när Adrian Giöbel skrev om gråsparven som allmän! Kanske var det just denna tid som arten var som vanligast. En tid när jordbruket i Bergslagen och i Hjulsjötrakten hade den största utbredningen de 50 åren från 1880-talet till 1930-talet. Det var också under denna tid som man hade den största djurhållningen, inte minst hästarna var talrika. Tillgången på boplatser och skyddande buskage var troligen också viktiga faktorer.

Gråsparvpopulationens minskning

Gråsparvarna på landsbygden har minskat i samma hastighet som förändringen av jordbruket. Antalet lösgående djur och arbetshästar var obefintligt i Hjulsjötrakten under 1980- och 1990-talen. Dock har det under de allra senaste åren återkommit ett antal nötkreatur. Antalet hästar har också ökat genom det ridintresse som många av dagens människor har som hobby. Kanske kommer vi att få en ökning av antalet gråsparvar igen?

⁶⁴ Eget arkiv.

⁶⁵ Summer (1988), s. 155.

⁶⁶ Fredriksson - Tjernberg (1996), ss 502-503.

⁶⁷ Ekberg - Nilsson (1996), s. 249.

⁶⁸ Tyrberg (1988), ss. 355-358.

⁶⁹ Fredriksson - Tjernberg (1996), ss 502-503.

⁷⁰ Tyrberg (1988), ss. 355-358.

Faktum är att vi vid ett inventeringsstillfälle kom till en avlägsen gård mitt i det boreala skogshavet norr om Hällefors, där man hade ett stort antal hästar. Där fanns också några par gråsparv!

I Hällefors tätort kan minskningen hänga samman med förändringen av allmänna ytor i centrum, rivningen av halva hyreshusbeståndet och isolering i takomläggning på ett antal hus. Flera av de tidigare platserna där gråsparvarna höll till i centrum har rensats på sina buskage, t.ex. har de gamla häckarna tagits bort från torget. Kanske har detta varit avgörande för den stora minskningen av gråsparv i Hällefors samhälle. Många lämpliga häckplatser och skyddande miljöer försvunnit. Det är känt att sparvhök kan utöva ett stort tryck på lokala småfågelstammar⁷¹. Beståndet av sparvhök i Sverige har ökat under senare år detta har man bl.a. kunnat se genom ökat antal höststräckande vid Falsterbo i Skåne⁷².

Tjäder (*Tetrao urogallus*)

Om gråsparven är knuten till kulturbygd och beroende av människornas jordbruk eller urbana miljöer, är tjädern dess motsats. Den lever i skogen och måste till viss del ha orörda gammelskogsmiljöer.

Tjädern har också funnits länge i människans medvetande. Arkeologiska fynd finns från en mellanbronstid boplatz i Korsnäset, södra Dalarna⁷³. Men de brända tjäderbenen utgör mindre än 0,5%. Detta skulle tyda på att tjädern inte var någon särskilt avgörande födokälla för stenåldersmänniskan. Det första kända historiska omnämnandet är från 1465⁷⁴.

Till skillnad från gråsparven verkar tjäderns urhem vara de boreala urbarrskogarna och myrmarkerna i den sibiriska taigan, eller kanske från Centralasien. Tjädern fanns redan för 4 miljoner år sedan. Men det tidigaste fyndet av vår art är ca 100.000 år gammalt⁷⁵. Tjädern har vandrat in i Skandinavien från nordöst, och utbredt sig efter istiden, i ett folktomt eller mycket glest befolkat Norden.

Tjäderns livsrum

Jag sammanfattar bara några rader om tjäderns behov. Mycket bra sammanställningar finns för den som vill fördjupa sig, se t.ex. Ingemar Hjorts rikhaltiga monografi "Tjädern en skogsfågel"⁷⁶.

Tjädern använder olika biotoper under året, dessa varierar också beroende på kön och ålder. Gemene man förknippar tjädern med dess lek, eller spel som man traditionellt kallade tjäderns parningsritualer⁷⁷. Just leken som inträffar april-juni har varit stoffet i otaliga skrönor bland jägare och naturfolk. Få fåglar har gett upphov till så mycket myter som tjädern och dess lek⁷⁸.

Leken sker i äldre skog, inte sällan i på hålltallmark. Tjäderns spelplatser med dess omgivning räknas idag till s.k. "nyckelbiotoper"⁷⁹.

Under sommaren lever de vuxna tjäderna av örter, knoppar, bärris och insekter. De finns då mest i rikare marker, med mera inslag av granskog och blåbärsris. Kycklingarna lever mest på insekter.

På hösten övergår tjäderna mer till en kost bestående av bär och frön. De återvänder till magrare marker. Även kärr och små inägor, hyggen med frötallar och äldre aspar är viktiga lokaler.

Under vintern finns tjäderna i talldominerade skogar och tallbarr är huvudfödan⁸⁰.

Tjäderns utbredning

I gamla världen finns tjädern ungefär mellan 30 och 60 breddgraden. I Sverige finns den i hela landet utom i fjällen, de stora slätterna runt mälardalen, Östergötland och Skåne. Den finns inte heller på västkusten eller på Öland och Gotland. Eftersom den måste ha mycket tallskog har Småland, Bergslagen och Norrlands inland varit goda tjäderområden.

⁷¹ Summer-Smith (1988), s. 158.

⁷² Svensson mfl. (1999), ss 112.

⁷³ Welinder (1998), s. 91.

⁷⁴ Tyrberg (1993), s. 23.

⁷⁵ Hjort (1994), s. 1.

⁷⁶ Hjort (1994)

⁷⁷ Ibid. ss. 41-44 "lek är att spela gemensamt på en traditionell lokal".

⁷⁸ Tillhagen (1978), ss. 263-266.

⁷⁹ Hjort (1994), s. 162.

⁸⁰ Ibid. ss. 87-94 och s. 148.

Under 1990-talets början räknade man med att tjädertillgången i Sverige var högst en tredjedel av 1930- och 1940-talens numerär. En uppskattning idag ger ca 4-5 vuxna tjädrar/km². Inventeringar i Finland hamnar på samma tal i goda tjädermarker, 4 individer/km²⁸¹.

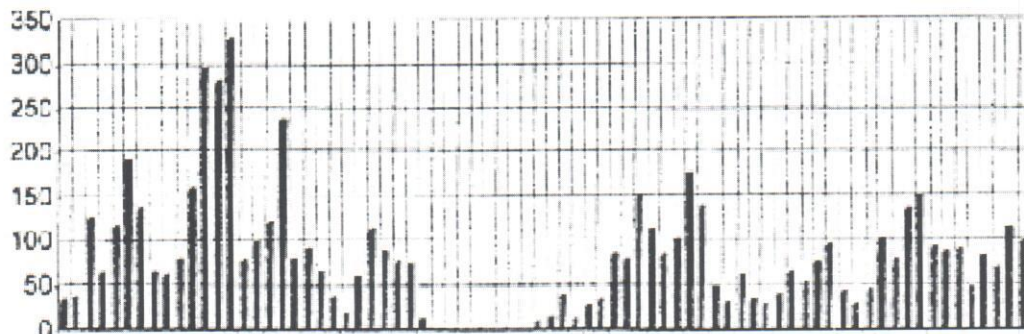
I Hällefors kommun fanns den i 96% av rutorna Under atlasinventeringen⁸², varav 63% var konstaterade häckningar. Om vi räknar med att ca 50% av rutorna (5X5km)⁸³, håller den tätheten, skulle stammen av vuxna djur bli ca 2000 stycken. Avskjutningen inom Hällefors jakttskytteklubbs områden⁸⁴ var i snitt under perioden 1987-1996, 95,5 fåglar per säsong. Vilket skulle motsvara ungefär 5% av beståndet. Perioden 1927-1938 sköts i medeltal 173.6 tjädrar per år. Om beståndet var tre gånger större än idag, skulle det med våra siffror, motsvarade 3%⁸⁵. Under naturliga förhållande minskar varje vuxen årskull med ca 30% varje år⁸⁶. Detta tyder på att jakten bara har marginell betydelse för den långsiktiga minskningen under 1900-talet

I Hjulsjö socken fanns häckningar eller troliga häckningar i 11 av 14 atlasrutor (79%) och i Grängenområdet 4 rutor fanns tjäder i alla 4 rutorna.⁸⁷

I Hjulsjötrakten är flera spelplatser kända. Särskilt Kindlaområdet är känt för sin rikedom på tjäder. Detta är inte att förvåna, eftersom det är det enda större sammanhängande äldre skogsområde i socknen. Där finns lämplig blandning av tjäderns alla behov.

Adrian Giöbel nämner tjädern i kommentaren om orren. "*Orre och tjäder uppträder ibland i stora skaror. Ibland är de försvunna*"⁸⁸. Från att tidigare varit talrik i mellersta Sverige och södra norrland blev tjäderstammarna under 1700- och 1800-talen troligen mycket svagare än i dag⁸⁹. Järnhanterings virkesbehov till kol och annat, har troligen spelat en avgörande roll. Jakten kan också haft betydelse på sina håll.

En ökning skedde efter 1910, med stora toppar på bl.a. 1930-talet, men en kraftig minskning skedde under 1940-talet⁹⁰. Hälleforstrakten följer ganska väl dessa trender. Fr.o.m. 1920 har Hällefors jakttskytteklubb har fört statistik på vad deras medlemmar jagat.

Tjäderbeskattning av tjäder 1920-1996 Hälleforsjakttskytteklubb
Under tiden 1949 - 1956 var skogsfågeln helt fridlyst inom klubbens område.

Under slutet av 1970-talet ökade tjädern i många områden i både Sverige och Finland. Men under de senaste åren har arten minskat igen⁹¹.

⁸¹ Hjort (1994), s. 126.

⁸² Eget arkiv.

⁸³ Den totala landarealen är 995,6 km², enligt *Atlas över rikets indelningar* SCB 1992. 50% blir då ca 497 km².

⁸⁴ Området omfattar ca 118.000ha. Men området går också norr om kommungränsen. Stora delar i öster, söder och väst innefattas inte av klubben jaktmarker. (118000ha är ca 1180 km²).

⁸⁵ Eget arkiv.

⁸⁶ Hjort (1994), s. 115 och s. 136.

⁸⁷ Eget arkiv. Kompletterat med några senare uppgifter bl.a. från Kindlaområdet.

⁸⁸ Giöbel (1887).

⁸⁹ Hjort (1994), s. 125.

⁹⁰ Ibid. s. 126.

⁹¹ Ibid. s. 118.

Tjäderstammarna varierar kraftigt olika år. En viktig faktor är förhållandet mellan predatorer och de olika bytesdjuren⁹². Ett sådant exempel är tillgången på smågnagare⁹³. Framförallt i den boreala skogszonen varierar gnagarstammarna i cykler. 3-4 års mellanrum mellan toppår har ansetts vara normalt⁹⁴. Vid goda gnagarår är det många predatorer som framförallt lever av sork. Räv och mård som tillsammans med duvhök, anses utöva det största predationstrycket på vuxna tjädrar⁹⁵, lever hellre av de mer lättfångade smågnagarna när de finns i överflöd.

När rävskauben härjade som värst under 1980-talet, ökade också tjädern⁹⁶.

Men i det stora perspektivet är trenden fallande. Detta gäller alla skogshönsen. Finska undersökningar mellan 1964 och 1982 gav en minskning med hälften av tjäderbestånden⁹⁷.

Varför minskar tjädern

De stora faktorerna som bedöms som viktiga är biotopernas förändring. Skogslandskapets förändring och klimatförändringar.

När skogshönsen växte fram som de arter de är idag, anpassade sig arterna sig till ett kontinentalt klimat med varma somrar och kalla vintrar. Om vi får en klimatförändring till ett mer maritimt klimat med mer nederbörd, varmare vintrar och svalare somrar ökar svårigheterna för tjädern. Ett resultat skulle kunna vara ökad känslighet för andra störningar i miljön⁹⁸.

Eftersom tjädern har en varierad årscykel, och är i olika biotoper under olika årtider, måste alla delarna finnas. Tjäderspelplatserna och gammelskogen är den del som är mest hotad. Det moderna skogsbruket har farit hårt fram med de äldre skogarna. Med kalhyggesteknik och en kortare omloppstid blir skogen inte tillräckligt gammal för att passa tjädern. Ett annat stort problem är fragmenteringen av skogen. Avståndet mellan lämpliga lokaler ökar. Tjädrarna måste ha större revir. De måste också röra sig över större ytor, och utsätter sig därmed i större skala för predatorer. I senare skeden växer tjäderfientliga bestånd samman till större bruksenheter för ett rationellare skogsbruk. Avstånden mellan kvarvarande "biotopöar" växer. När en biotopör minskat till under 200 ha, slutar den att fungera för en lekpopulation⁹⁹.

Flera andra faktorer i det moderna skogsbruket bidrar till att tjäderns livsutrymme minskar. En detalj är tjäderns behov av gruskorn för matsmältningen. Tidigare plockades de vid rotvältor. Nu läggs dessa igen i möjligaste mån. Istället använder tjädern det växande skogsbilnätet som "grustäckt". Där är de mycket mer utsatta för duvhök som får snabba och öppna inflygningssträckor mot sitt byte. Dessutom är gruset på vägarna ofta av sämre kvalitet, det består av "kompositkorn" som alltför snabbt mals ned i tjäderns mage, till skillnad från de kvartskorn som naturligt finns under skogens rotstalp. Vid djupt snötäcke kan inte tjädern fylla på förrådet, och kan då svälta ihjäl. En annan faktor är minskningen av blåbärsris, anledningen kan vara att kvävenedfallet göder marken så att andra växter kan ta överhanden¹⁰⁰.

Förändringar - människa och natur

Vår värld, vare sig det finns människor eller inte genomgår en ständig förändring, ibland snabbare ibland långsammare. Olika naturliga fenomen kan ibland nästan helt omdana miljön för olika organismer.

Klimatförändringar, meteoritnedslag och vulkanutbrott är exempel på sådana ibland mycket snabba och våldsamma skeenden. Andra kan vara långsiktiga och pågå omärkligt i årsmiljonerna.

Människan har under lång tid påverkat och påverkats av naturen. Under de senaste 300-åren har vi ganska god inblick i den påverkan som vår egen art åstadkommit. Två stora historiska epoker har haft ett enormt inflytande på landskapet och dess arter under denna tid, den agrara- och den industriella revolutionen.

Den agrara revolutionen

Under tiden mellan början av 1700-talet och 1800-talets slut ökade åkerarealen i Sverige tre och en halv gång. Åkrar, ängar och betesmarker trängde tillbaka skogen. Stora våtmarker som framförallt funnits i slättområden

⁹² Predatorer = rovdjur.

⁹³ Hjort s. 118.

⁹⁴ Under senare år, fr.o.m. 1988 har det inte varit något riktigt toppår i Hälleforsstrakten. Vad detta beror på är osäkert. En faktor kan vara de milda och regniga vintrarna de senare åren. Blöt väderlek och avsaknaden av ett skyddande snötäcke skulle kunna vara negativt.

⁹⁵ Hjort (1994), ss. 113-115.

⁹⁶ Ibid. s. 119.

⁹⁷ Ibid. s. 118.

⁹⁸ Ibid. s. 128.

⁹⁹ Ibid. s. 131.

¹⁰⁰ Ibid. s. 135

hade utdikats¹⁰¹. Förbättrade jordbruksmetoder, redskap och grödor ökade produktionen. De stora skiftena hade splittrat byarna. Kommunikationerna hade avsevärt förbättrats, även om järnvägens tid knappt hade börjat. I Hälleforstrakten byggdes lokala järnvägar från 1850-talet. Bergslagsbanan som band samman Hällefors med den yttre världen invigdes 1 dec. 1879¹⁰².

Det ekonomiska situationen hade för många vanliga människor blivit bättre, inte minst den självägande bondeklassen. Men samtidigt minskade behovet av arbetskraft.

Den industriella revolutionen

Den agrara utvecklingen var en av förutsättningarna för det industriella genombrottet i slutet av 1800-talet. Det minskande behovet av människor på landsbygden gav arbetskraft till de nystartade industrierna. De ökande jordbruksproduktionen gav ett överskott som kunde föda industriarbetarna i tätorterna. Industrierna krävde också råvaror i form av t.ex. skog och järnmalm.

Bergslagens utveckling

Utvecklingen av jordbruket och industrin skedde också i Bergslagen, men hur det i detalj skedde i Hälleforstrakten och hur detta påverkade naturen är inte så väl utforskat. Bergslagens "industrihistoria" är förstått välkänd med sina hyttor, gruvor, trä- och kolproduktion.

Exakt hur mycket av skogen som var avverkad och vilken kvalitet den kvarvarande hade, vet vi ganska lite om. Genom att se på ålderssammansättningen idag kan vi sluta oss till att ganska stora områden, visserligen uppdelade på ett otal skiften av varierande storlek, bör ha varit mer eller mindre avverkade vid tiden för Adrian Giöbels fågelobservationer. Mycket av den skogen var mogen att avverka under 1960-talet och fram till idag. Få områden är idag urskog eller naturskog, eller är ens att betrakta som gammelskog över 100-120 år. Kindlaområdet som nyligen blivit reservat omfattar ca 1000ha. Men detta område är att betrakta som naturskog, den mänskliga påverkan där har varit omfattande under början av 1900-talet. Men det moderna maskinella skogsbruket har aldrig kommit in det området. Murstensdalen i södra delen av kommunen, är det enda som klassats som urskog, man hittar få spår av mänsklig aktivitet där. Områden är ungefär 700ha¹⁰³.

Elden

I Murstensdalen har det gjorts en inventering över brandhistoriken¹⁰⁴. Endast ytterligare en liknande undersökning finns från denna del av landet, nämligen Tiveden i södra Närke.

I det naturliga skogslandskapet är elden en viktig faktor för dynamiken. Blixten tändes igenomsnitt tallskogen vart 300:e år, frekvensen kan variera i olika områden och i olika skogstyper. Men i Murstensdalen är frekvensen under 1500- och 1600-talen betydligt högre¹⁰⁵. Vilket skulle kunna tyda på att människan har tänt på avsiktligt för att skapa lämpliga områden, kanske för bete av egna djur eller för vilda djur. I sin undersökning har de spårat bränder tillbaka till 1300-talet. Det säger sig själv att detta bara går att göra i gammal skog eftersom man avläser tallens årsringar och brandspår i levande eller döda träd/stubbar¹⁰⁶.

De finnarna som odlade relativt stora områden i Bergslagen, inte minst i Hällefors kommun under tiden från slutet av 1500-talet och framåt till 1700-talet, gjorde detta genom ett svedjebruk. Hur detta påverkade skogens organismer, vet vi inte så mycket om, men kanske kan det delvis ses som en fortsättning på det naturliga kretsloppet.

Hamling

Svedjefinnarna använde också lövtäckt, dvs. de hamlade träden främst björk, asp och rönn¹⁰⁷. I vilken skala detta skedde vet vi inte. Hamling förkom över hela södra och mellersta Sverige. Senare undersökningar från andra håll har visat på ett ganska stort uttag. Tekniken att hamla var också väl utvecklad med olika tekniker¹⁰⁸. I "Biokult"-projektet hittade en fransk expert på hamling, björkar i Kindlaområdet, som enligt honom bar spår av

¹⁰¹ Gadd (2000), s. 351.

¹⁰² Helger (1945), ss. 243-248.

¹⁰³ Jansson (1996)

¹⁰⁴ Niklasson - Karlsson (1997).

¹⁰⁵ Ibid. ss. 11-12

¹⁰⁶ Ibid. ss. 1-2

¹⁰⁷ Linderholm (1974), s. 31.

¹⁰⁸ Slotte (1993), ss. 283-304

hamling¹⁰⁹. Ett problem med att spåra hamling i våra trakter är att de aktuella trädslagen i Hälleforsstrakten sällan blir särskilt gamla. Om detta var vanligt för mer än hundra år sedan finns det få spår kvar idag.

Hamlade träd blir dessutom lättare angripna av röta eftersom de regelbundet utsätts för beskärning. Dessa angrepp, ger inte bara en kortare livslängd, de bör också skapa bättre utrymme för hålbbyggande fåglar. Detta är också känt från andra håll där hamlingen har pågått långt in i vår tid.

Skogsbete

En annan faktor som säkert har påverkat landskapet är skogbetet. Enligt Helger¹¹⁰ hade varje torpare getter och får¹¹¹. Även kor och hästar gick och betade på skogen. De var mindre hotade av rovdjur än får och getter. Detta bör ha varit ett problem i Bergslagen i äldre tider, men vid andra hälften av 1800-talet hade både varg och björn försvunnit. Däremot skriver Giöbel att järven inte är sällsynt! Genom vallpojkar eller vallflickor försökte man skydda sin boskap. Om fåbodväsen fanns i våra trakter är inte riktigt klarlagt, men det är troligt att det förkom. Om än inte i sådan omfattning som längre norrut.

Tex. bland smeder i Gästrikland/Uppland finns belägg för att man hade främst kor i hushållet, men även en del får och getter i mitten av 1800-talet¹¹². (I medeltal hos 19 mästersmeder fanns ca 2 kor, 1,8 får och 0,9 get).

I den agrara omvandlingen under 1800-talet, övergick man på många håll till att låta djuren beta i den hägnade hagen och på ången istället för i skogen. Skogen började också användas för en rationellare virkesproduktion. Hur omfattande skogsbetet var eller när det försvann från Hälleforsstrakten är okänt. Men i delar av norra Sverige pågick det ännu i vår tid.

Ett omfattande skogsbete har påverkat utrymmet för olika fågelarter. Det borde ha gynnat trastar och andra arter som gärna hämtar sin föda på marken. Särskilt i randzonerna mot jordbruksmarken, kan ett antal arter ha gynnats. Man vet rätt säkert att många betesdjur skapar ett rikare insektsliv. Detta kan vara viktig föda åt t.ex. svalor. Giöbel beskriver också svalorna som hus- och ladusvala som vanliga

En del teorier beskriver betesdjuren som en fortsättning på en mycket lång naturlig utveckling. Där förhistoriska vilda stora betesdjur, präglade utvecklingen av landskapet under 100.000tals år. På detta sätt kom många växter att anpassa tex. sin spridning till detta. Genom att fröna fäster vid pälsen på mammuten sprids det till nya områden. Mångder av stora växtätande djur höll också landskapet öppet. Många av dessa arter dog ut före eller under istiden. Många växtsamhällen som var anpassade till detta, återvände till norra Europa under sten/bronsålderstid i takt med att människan började hålla boskap. Under denna tid fanns också ett antal större betande djur som uroxer och visent. Detta betade landskap behåller kontinuiteten ända in i vår tid¹¹³. Detta skulle vara en av förklaringarna till den artrikedomen av växter som finns i de gamla hagmarkerna.

Hyttsskogen

En omhuldad myt är att "all" skog var bort från Bergslagen under 1800-talet. Främst genom behovet från hyttor, hamrar och gruvor. Så var knappast fallet¹¹⁴. Det räcker med att se på Giöbels artlista för att inse att en rad skogslevande arter var mer eller mindre vanliga. Hönsfågel, hackspettar och ugglor hade inte klarat sig utan skog. Troligen var landskapet i det hänseendet rikare än idag.

Även om stora områden saknade skog eller var glest bevuxna, fanns också områden med gammalskog kvar, säkert i större omfattning än idag.

Sammanfattning

Har de inledande frågorna fått några svar? Gick det att tolka något ur de material som jag har tittat på?

Hur såg fågelsamhället ut under slutet av 1800-talet jämfört med nu? Kan man se några skillnader i de material vi har?

Det var delvis annorlunda, ca 10 fågelarter har försvunnit och minst 12 har kommit till. Arter som behöver ett gammeldags uppsplittrat jordbrukslandskap med stor djurhållning, eller ett skogslandskap med äldre träd, hade plats eller åtminstone refuger som var tillräckligt stora för att en population skulle upprätthållas.

¹⁰⁹ Kling (2000)

¹¹⁰ Helger (1945), s. 502.

¹¹¹ Gadd (2000), s. 172. Gadd antar att fåraveln hade mindre betydelse i skogsbygderna. Men några undersökningar finns inte.

¹¹² Ryden (1990) ss. 241-242.

¹¹³ Andersson - Appelqvist (1990), ss. 355-367.

¹¹⁴ Östlund (1999), ss. 153-155

Hur har människan påverkat förändringen fram till idag?

Människans påverkan har varit mycket stor. Under de senaste 50 åren har nästan all natur påverkats. Många utmarksbiotoper och marginalytorna har försvunnit, även långt från människans boningar. Många små detaljer har varit förödande för en del arter. Medan andra har kunnat utnyttja det nya överflöd som passar dem. Nästan alla de 12 arter som kommit till sedan slutet av 1800-talet, har kunnat anpassa sig till den sena 1900-tals människan. Men nya livsvillkor och levnadsmönster upprättas. Vilka arter blir "informations-" eller "drömsamhällets" vinnare?

Och hur ska det i såfall tolkas?

I analysen av naturhistorien finns det mest fragmentariska uppgifter. Mina tolkningar blir ofta mycket spekulativa. Men det är det enda som står till buds. Genom noggranna studier av jordbruket och produktion vid järnbruken under 1600-1900-talen skulle man kunna tränga djupare in i frågeställningarna och kanske hitta säkrare svar. Detta kombinerat med pollen- och vegetationsanalyser skulle kunna ge en mer mångfasciterad bild av vår historia.

Käll- och Litteraturförteckning

Otryckta källor

Eget arkiv (Tomas Carlsson, Hjulsjö)
K-G Johansson (2000) Muntlig källa.
Kling, Jonas (2000) Muntlig källa.

Tryckta källor

Carlsson, Tomas, (1999) *Hjulsjö socken i Hällefors kommun En översikt över dess natur och naturresurser*. PM Stora Bergslagskursen Ekonomisk - Historiska Institutionen Uppsala Universitet. (Stencil)

Litteratur

Almqvist-Jacobson, Heather (1994), *Interaction of the Holocen climate, water balance, vegetation, fire and cultural land-use in Swedish Borderland*. Lundqua Thesis volym 30, Lund University, Department of Quaternary Geology

Andersson, Leif - Appelqvist, Thomas (1990), *Istidens stora växtätare utformade de nemorala och bereonemorala ekosystemen. En hypotes med konsekvenser för naturvården*. Svensk Botanisk Tidskrift Volym 84, Häfte 6. Lund.

Aniansson, Britt, (1990), *Biologisk mångfald. Naturskyddsföreningens årsbok 1990, årg. 81*. Helsingborg

Buhre, Torsten, (1992), *Från silver till stål En bok om Hällefors industriella utveckling*. Hällefors.

Ekberg, Bo - Nilsson, Lennart. (1996). *Skånes fåglar. Del 2*. Signum, Lund.

Fredriksson, Rickard - Martin Tjernberg (reds.). (1996), *Upplands fåglar - fåglar, människor och landskap genom 300 år. Fåglar i Uppland. Supplement 2*. Uppsala.

Gadd, Carl-Johan (2000), *Den agrara revolutionen*. Det svenska jordbrukets historia. Borås.

Giöbel, Adrian, (1887), I: Sundström, C.R. Ornitologische beobachtungen, Mitt. D. Ornithol. Komitees. *Bih. K.V.A:s Handl.* Bd 13 afd. IV N:o 3

Hagberg, Knut, (1944), *Fåglar i bygd och obygd*. Stockholm

Helger, Nils, (1945), *Hällefors socken hembygdsbeskrivning i historisk framställning*. Falun.

Hjort, Ingemar, (1994), *Tjäder en skogsfågel*. Trelleborg.

Jonae, A. (1943), *Hjulsjö kyrkas jubileumsskrift vid 300-årsminnets firande 1943, tillika en hembygdsbok*. Nora 1943.

Kindlagruppen, (1991), *Kindla Bergslagens nationalpark? 2*. Reviderade upplagan. Örebro

Linderholm, Helmer (1974), *Sveriges finnmarker*. Stockholm.

Lundström, Sven, (1978), *Bin Biologiska Inventeringsnormer Fåglar*. Statens naturvårdsverk Råd och riktlinjer. Stockholm.

Pape Möller, Anders, (1984), *Metoder til overvågning af fuglelivet i de nordiske lande*. Nordisk ministerråd miljörapport 1983:1. Göteborg.

Pettersson, Tomas m.fl. (1999), *Fågelrapport för Västmanland -98, Fåglar i Västmanland 2:99 (årg. 30)*.

Risberg, Lennart (1990), *Sveriges fåglar aktuell översikt över deras utbredning, numeraär och flyttning samt något om svensk ornitologi*. Vår fågelvärld, supplement nr 14. Stockholm

Ryden, Göran (1990), *Hammarlag och hushåll*. Jernkontorets bergshistoriska skriftserie 27. Kristianstad.

Slotte, Håkan (1993), *Hamlingsträd på Åland*. Svensk Botanisk tidskrift volym 87, Häfte 5. Lund.

- SOF. (1993). *Fågelåret 1992. Vår fågelvärld, supplement nr 19*. Stockholm.
 Summer-Smith, J. Dennis (1988), *The Sparrows*. s 158. London: T&AD Poyser Ltd
 Svensson, S., Svensson, M. & Tjernberg, M. (1999), *Svensk fågelatlas. Vår fågelvärld supplement nr 31*. Stockholm
 Tillhagen, Carl-Herman (1978), *Fåglar i folktron*. Falköping
 Tyrberg, Tommy (1993), Förstafynd En historik över förstafynd av fåglar i Sverige. *Vår Fågelvärld 1:1993* ss 14-28
 Tyrberg, Tommy (1988) Gråsparv *Passer domesticus* L. I: Andersson, S (ed) Fåglar i jordbrukslandskapet, *Vår fågelvärld*, Suppl. No 12: 355-358
 Ulfstrand, Staffan (1997), Den svenska fågelfaunans föränderlighet. KAPITEL 20. I Ekman, J. & Lundberg, A. (reds.) (1997). *Fåglarnas ekologi. Vår Fågelvärld, supplement 26*. Stockholm.
 Vår fågelvärld nr 7 2000 s 37.
 Österlöf, Sten (1980), *Report for 1971 of the Bird Ringing Office*. The Swedish museum of Natural History. (Ringmärkningscentralens årsrapport för 1971). Lund.
 Östlund, Lars (1999), Skogshistoria i Halland, bergslagen och norra Norrland - jämförelser och tvärvetenskapliga perspektiv. I Pettersson, Ronny (red, *Skogshistorisk forskning i Europa och Nordamerika*. Hållsta.

Bilaga: Jämförande artlistor

Arter sedda i Hällefors kommun	Arter som häckat i Hällefors kommun	Hjulsjö socken O = observerade H = har häckat	Grängen området	Adrian Göbels lista 1888
Smålom	H	H	H	? (lom)
Storlom	H	H	h	H (lom)
Smådopping				
Skäggdopping	H			
Gråhakedopping				
Svarthakedopping				
Klykstjärtad stormsvala				
Storskarv				
Rördrom				
Ägretthäger				
Häger	H	H	H	
Vit stork				
Knölsvan	H	O (H)	O	
Mindre sångsvan				
Sångsvan	H	H	O	O
Sädgås				O
Bläsgås				O
Grågås				O
Kanadagås	H	H	H	
Vitkindad gås				
Prutgås				
Mandarinand				
Bläsand	H			
Snatterand				
Kricka	H	H	H	H
Gräsand	H	H	H	H
Stjärtand				O
Ärta				O
Skedand				
Rödhuwad dykand				
Brunand				
Vigg		O	O	
Bergand				
Ejder				
Alfågel				

Sjörre				
Svärta				
Knipa	H	H	H	H
Salskrake		O		
Småskrake	H	O (h?)		
Storskrake	H	H	H	
Bivråk	H	O	O	
Brunglada				
Havsörn				O
Brun kärrhök				
Blå kärrhök		O	O	
Stäpphök?				O
Duvhök	H	H	H	H
Sparvhök	H	H	O (h)	H
Ormvråk	H	H	H	H
Fjällvråk		O		O
Kungsörn		O	O	O
Fiskgjuse	H	H	H	H
Tornfalk	H	H	H	H
Aftonfalk		O		
Stenfalk	H	O (h)	O(h)	O
Lärkfalk	H	H	O (h?)	O
Jaktfalk				O
Pilgrimsfalk	(h)	O		H
Järpe	H	H	H	H
Dalripa	?	O		H
Fjällripa	?			
Orre	H	H	H	H
Tjäder	H	H	H	H
Rapphöna	H			H?
Vaktel				
Fasan	H	?	?	
Vattenrall				
Småfläckig sumphöna		O	O	
Mindre sumphöna				
Kornknarr	(h)	O (h)	O (h)	H
Rörhöna	H			
Sothöna	H			
Trana	H	H	H	H
Strandskata				
Mindre strandpipare	H	H		
Större strandpipare				
Ljungpipare	H	H	H	H
Kustpipare				
Tofsvipa	H	H	H	
Kustsnäppa				
Småsnäppa				
Mosnäppa				
Spovsnäppa				
Kärrsnäppa				
Myrsnäppa				
Brushane	H			
Dvärgbeckasin				O (h?)
Enkelbeckasin	H	H	H	H
Dubbelbeckasin				O (h?)
Morkulla	H	H	H	H
Myrspov				
Småspov		O	O	